

OSMANLI DÖNEMİNDE VAN VE ÇEVRESİNDE TÜRK- ERMENİ İLİŞKİLERİ VE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ

*During the Ottoman Period Turkish–Armenian Relations and Culture
of Living Together in Van and it's Around*

Orhan KILIÇ*

ÖZET

Van Gölü ve çevresinde Ermeni varlığına 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanır. Çoğu zaman hakim unsura bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak 10. yüzyıldan önce küçük müstakil prenslikler ve krallıklar kurduklarına da rastlanır.

11. yüzyıldan sonra bölgede Türk hâkimiyetinin tesisi ile birlikte, hâkim beyliklerle birlikte yaşamışlardır. 1534 ve 1548 seferleri sonucunda Van Gölü ve çevresi tamamen Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Uzun yılların getirdiği yıpranmışlıkla neredeyse yok olma durumuna gelen Ermeniler, bir anlamda Türk-İslam hâkimiyeti döneminde milli benlikleri ve dinlerini koruyarak yok olmaktan kurtulmuşlardır.

20. yüzyılın başlarındaki isyan hareketlerine kadar Türk-Müslüman unsur ile birlikte hoşgörü içinde sorunsuzca yaşamışlardır.

Anahtar kelimeler: Van, Türk, Ermeni, Osmanlı

ABSTRACT

Armenian presence in Van Lake and around seen since the second half of 9th century. Although Armenian were established small independent principalities and kingdoms before 10th centruy, most of the time they depending on the dominant power.

In the 11th centruy they started to live together with the Turkish domination in the region. Van Lake and it's around has been fully enter the domination of the Ottoman Empire in the 16th centruy. Ermenian identity and culture with Turkish – Islamic domination has been revied in the region.

Until riot act in the 20th centruy Armenians lived in tolerance seamlessly with Turkish – Muslim population. But from this time the Armenian rebellion began.

Key Words: Van, Turkish, Armenian, Ottoman

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ/
TÜRKİYE. e-mail: okilic60@gmail.com

Giriş

Ermenilerin Van Gölü çevresindeki siyasî varlığı ile ilgili ilk bilgilere 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren rastlanmaktadır. Bu yüzyılın ilk yarısında bölgede hâkim unsur Abbasîler olmasına rağmen, Abbasî-Bizans ve Abbasî-Ermeni prensleri mücadelesi görülür (Yıldız, 1980, s. 154).

Van bölgesindeki Ermeni hanedanları, 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, hâkim devletlere bağlı olarak yarı bağımsız bir şekilde yaşamışlardır. Van bölgesi 10. yüzyılda, *Sacoğlu (Sacid) Hanedanı, Arzurini hanedanından Vaspurakan Ermeni Prensiği, Mervaniler ve Bizanslıların* hâkimiyetinde kalmıştır. Türklerin akınları başlayınca Vaspurakan prensi Senekharim, Bizans imparatoru II. Basil ile anlaşarak Van'ı Bizans'a terk etmiş ve yaklaşık 40.000 Ermeni ailesi ile birlikte kendisine tahsis edilen Sivas ve Kayseri'ye gitmiştir. Van'ı işgal eden Bizanslılar, civardaki Ermenilerin bir kısmını 1030 yılında Urfa'ya yerleştirmiştir (Sevim, 1988, s. 79; Göyünç, 1986, s. 198; Süslü, 1995, s. 79).

Bizanslılar; aralarında mezhep ve ırk düşmanlığı olmasından dolayı bölgeye girdikten sonra Ermeni halka zulüm yapmışlardır (Uras, 1987, s. 76-77). Selçukluların Anadolu'yu fetih ve yurt tutma faaliyetlerine başladıkları sırada Van Gölü çevresinde neredeyse hiçbir Ermeni siyasal güç kalmamıştır.

11. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgede Selçuklu hakimiyeti tesis edilmiştir (Runciman, 1989, s. 47; Sevim, 1988, s. 25-42). 12. yüzyılda Ahlatşahlar bölgenin hâkimi durumundadır (Turan, 1980, s. 86; Ögel, 1986, s. 21). 13. yüzyılın başlarından sonra Van Gölü çevresi sırasıyla Eyyübîler, Harzemşahlar, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin idaresinde kalmıştır. 1534 ve 1548 seferlerinin sonucunda Van, Adilcevaz, Ahlat ve Erciş'te Osmanlı hakimiyeti kalıcı olarak sağlanmıştır.

Türk hâkimiyetine giriş sürecinde, bölgedeki Ermenilerin bazen Bizans askerleriyle birlikte Türklere karşı, bazen de Bizans'ın kendilerine uyguladığı baskılar sebebiyle Türklere birlikte hareket ederek Bizanslılara karşı oldukları görülür. Türk hâkimiyetinin kesin olarak sağlanmasından sonra hoşgörülü ve adaletli yönetim anlayışından faydalanma yoluna gitmişlerdir (Süslü, 1990, s. 5; Sevim, 1983). Bu durum Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Van Gölü ve çevresinde neredeyse yok olma durumuna gelen Ermeni varlığı, Türklerin bölgede hâkim unsur olması üzerine milli ve dini benliklerini koruyarak varlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir.

Osmanlı Döneminde Van ve Çevresinde Türk-Ermeni İlişkileri

17. yüzyılın son çeyreğinde Van'ı ziyaret eden Tavernier, Van şehrinde ticaretin bir gelenek olduğundan bahseder (Tavernier, 1682, 1, s. 307). Bu ticaretin büyük bir kısmı Ermeniler tarafından yapılmaktadır (Evliya Çelebi 3-4, vr. 257/a). 20. yüzyılın başlarında Van şehrindeki yaklaşık 1000 kadar dükkânın %80'ni Ermenilere ait olup bütün ticaret ve sanatı ellerinde bulunduruyorlardı (Çelik, 2003, s. 9-10). Kevorkian, son dönemlerde Van'daki bir tüccar ailesinin bir günlük hayatını şöyle anlatır:

Ataerkil ailenin gelinlerinden en genci tan ağırırken evin annesiyle birlikte kalkar ve onun yıkanıp giyinmesine yardımcı olur. Sabah dualarını ettikten sonra tandır (tonir) yakar, yoğurt çorbası (tanabur) ve kızarmış göl balığı (darekh) hazırlarlar. Bu aralar erkekler de kalkıp yıkanır. Yalnızca evin reisi (danuder) bir koşu hemen ötedeki kiliseye gider, döndüğünde evin erkekleri günün ilk öğününü beraberce yerler. Henüz saat sabahın 6 ila 7'sidir ve gün yeni ağarmaktadır. Derken esnaf zanaatkâr olan erkekler dükkânlarını açmak üzere yola koyulurken, bu kez kadınlar sofraya oturur. Öğle vakti ara vermeksizin, saat 19'a kadar herkes kendi işiyle uğraşır, o saatte erkekler akşam yemeği için eve dönerler. Saat 21'e doğru gelinlerin en genci ile evin en küçük kızı, sabah toplanıp kaldırılmış olan yatakları çıkarıp halının üzerine yayarlar. Anne ya da baba Kitabı Mukaddes'ten bir bölüm okuduktan sonra herkesi duaya davet eder (Kevorkian-Paboudjian, 2012, s. 536).

Görüldüğü üzere, Ermeniler ibadet ve ticaretlerini rahatça yapmaktadırlar. Esnaf olan bir Müslüman-Türk ailesinin bir günlük hayatı ile bir Ermeni ailesinin arasındaki fark; birinin sabah camiye diğerinin kiliseye gitmesi, birinin Kuran-ı Kerim diğerinin ise İncil okumasından ibaretti.

Mimarlık konusunda mahir olan Ermeniler, resmi şehir mimarı olarak da atanmışlardır. 1556 yılında Selman adlı bir zımni günlük 20 akçe yevmiye ile Van mimarı olarak görev yapıyordu (BOA, MD 2, 2/13). 17. yüzyılda da Ermeni mimar veya mimar halifelerin görev yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur (BOA, MAD 4822, s. 2; MAD 6440, s. 2-3; MAD 7425, s. 56-58).

16-17. yüzyıllarda Van Gölü'nde ticarî ve askerî amaçla kullanılan 50 civarında gemi vardı. Van'da bir gemi tersanesi ve bu tersanede gemi yapımı ile meşgul olan mimarlar bulunuyordu (Kılıç, 1997, s. 285-286). Bütün bu gemileri yapan mimarların ve kaptanların Ermeni olduğunu düşünüyoruz. Zira 20. yüzyılın başları ile ilgili bilgi veren görgü tanıklarının ifadeleri, Van Gölü'nde taşımacılık yapan irili ufaklı 400 gemi ve teknenin tamamının

Ermenilere ait oldukları yönündedir (Çelik, 2003, s. 10). 1579 yılında Van Kalesi'nde gayr-i müslim askerî sınıftan olan bir miktar denizci *martolos* görev yapıyordu (BOA, MD 32, 303/554).

Van Gölü ve *Bend-i Mahi* ırmağında Ermeniler için büyük bir balık geliri potansiyeli vardı (Tavernier, 1682, 1, s. 307). *Bend-i Mahi* denilen mahalde avlanan balıklar tuzlandıktan sonra Acem ve Ermeni tüccarlara satılıyordu. Onlar da bu yüzlerce deve yükü tuzlanmış balıkları İran ve Azerbaycan taraflarında pazarlıyorlardı (Evliya Çelebi 3-4, vr. 237/b).

Zengin Ermenilerin zaman zaman devlete ait mukataa gelirlerini *iltizama* aldıklarına rastlanmaktadır. Mesela 1616 yılında Van Gümrüğü mukataasını Mirek adlı bir Ermeni almıştı (BOA, MD 81, 60). Bu mukataa bedeli 1637 yılında 35.000 guruşturdu (BOA, MAD 3443, s. 143).

Van ve çevresindeki Ermenilerin ehil oldukları bir diğer faaliyet bağcılıktır. Van şehrindeki bağların en ünlüsü Şirek (Şıyrek) Ermeni bağlarıdır (Evliya Çelebi 3-4, vr. 259/a). 1611 Mart ayında Van şehri ve çevresindeki Müslüman ve Ermeniler, Van civarındaki bağlarının her yıl iltizama verildiğini ve mültezimlerinin kendilerinden fazla vergi ve hizmet istemeleri sebebiyle şikâyetçi olmuşlardır. Bağların kendilerine aynı bedelle iltizama verilmesini talep etmişler ve bu istek uygun görülüyordu (BOA, MAD 3260, s. 71).

Halkın geçim kaynağı meyvecilik, tahıl ekimi, arıcılık ve hayvancılık (sığır, at, koyun ve keçi yetiştiriciliği) alanında daha da yoğunlaşmıştı. Keçi kılı ve koyun yünü şehirdeki halı dokuma atölyelerinde işlenirdi. Üretilen halı ve kilimlerin ünü Ortaçağda tüm Ortadoğu'ya yayılmıştı (Kevorkian-Paboudjian, 2012, s. 527). Bugün de Van halı ve kilimleri oldukça ünlüdür.

Van şehrinde *Çifte Kilise* olarak da bilinen *Surp Petros* ve *Surp Paulos* kiliselerinden başka kiliseye tesadüf edilmemektedir. *Surp Paulos* 1875'den sonra meydana gelen depremden sonra tamamen yıkılmıştı. Bu kiliselerin 960 yılında inşa edildiği ileri sürülmektedir (Bachman, 1913, s. 31-33). *Çifte Kilise*, Ermenilerin daha kalabalık olduğu Tebriz Kapısı Mahallesi'nin Tebriz Kapısı girişinin kuzey tarafında idi. 17. yüzyıla tarihlenen bir Van şehri minyatürüne göre, Van şehrinde Ulu Cami Mahallesi'nde iki, İskele Kapısı Mahallesi'nde ise küçük bir kilise bulunmaktadır (TSMA, E. 9487).

Van'ın kuzeyindeki *Varak* dağı'nın eteklerindeki *Varak* (Varag) Kilisesi (Yedi Kilise) Van ve çevresindeki en büyük kilise olarak nitelendirilebilir (Lynch, 1901, s. 112-116; Bachman, 1913, s. 33-40). Akdamar Adası'ndaki Akdamar (Ahtamar-Surp Haç) Kilisesini de şehir dışındaki önemli kiliseler

içerisinde saymak gerekir (Andreasyan, 1961, s. 77). Az sayıda Ermeninin yaşadığı Çarpanak Adası'nda da *Limidafi* adında küçük bir kilise bulunuyordu (Kevorkian-Paboudjian, 2012, s. 531). 16-17. yüzyıllarda Van Nahiyesi'ne bağlı köylerde Serbayat, Yarkaya, Devin, Torun, Anavur, Kebûdin, Sihke, Surucvânk, Ark, Ada, Ertaş, Marunis, Erçek, Haburköm ve Şuşanis adında küçük köy kiliseleri mevcuttu (BOA, *Tapu-Tahrir 730*, s. 4, 12, 14, 19; *RD 206*, s. 278; *RD 501*; *RD 85*; *DBŞM 167*, s. 18-21; A. *DVN, Dosya No: 4, vesika no: 13*; TKGMA, *Kuyûd-ı Kadime 343*, vr. 1/b, 30/a).

1565 yılında Van şehrinde ve bazı köylerde toplanıp bir takım eşkıyalık hareketlerinde bulunan Ermenilere; kendilerine birçok kilise yapıldığı, faaliyette olanlarının tamirine izin verildiği ve asla zulüm ve baskı görmedikleri hatırlatılmıştı. Bu tür kanunsuz işlere niçin kalkıştıkları sorulduğunda ise, tatmin edici bir cevap verememişlerdi (BOA, *MD 6, 513/1120-1121*). Van ve çevresindeki kiliselere dokunulmaması ve tamirlerine izin verilmesi ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır (BOA, *A.DVN Dosya No: 4, vesika no: 13*; *MD 62, 95/209*).

17. yüzyılın ortalarında Van şehrinde üç Ermeni, dokuz Türk-Müslüman mahallesi bulunuyordu (Evliya Çelebi 3-4, vr. 257/a). Ermenilerin çoğunlukla Tebriz Kapısı Mahallesi ile şehirdeki ticarî faaliyetlerin yoğun olduğu, Hüsrev Paşa Camii'nin kuzeyi ile Ulu Camii arasındaki bölgede oturdukları ifade edilmektedir (Lynch, 1901, s. 80; Süleyman Sabri Paşa, 1928, s. 92). Emeniler, bu mahallelerde Müslümanlar ile karışık olarak oturmuş olduklarından dolayı sadece Ermeniler tarafından meskûn olan bir mahalleye rastlanmamaktadır. Ermenilerin oturdukları mahallelerin içerisinde Van şehrinin en önemli Müslüman ibadet yerleri olarak bilinen Ulu Cami, Hüsrev Paşa Camii ve Kızıl Cami'nin bulunması her iki toplumun birlikte iç içe yaşadıklarını göstermektedir.

Van şehrindeki Müslüman ve Ermeni mezarlıkları şehir surlarının güney cephesinin dışında yan yana idi (Evliya Çelebi 3-4, vr. 259/a; VGMA, *Anadolu Sadis No: 592, 249/183*).

Van gölü çevresinde şehir ve köylerde yaşayan Ermeniler kendi kethüdalarını Müslümanlardan ayrı olarak seçiyorlardı. Ermenilerin mahalle ve köylerdeki temsilcilerine *kethüda*, ilgili sancaktaki veya kazadaki bütün gayri Müslimlerin temsilcisine ise *melik* deniliyordu. Ermenilerin *kethüda* ve *melik* seçimi konusunda kanun ve bürokratik teamüllere uygun olarak yaptıkları tekliflerin merkezî yönetim tarafından genellikle kabul edildiği görülmektedir. Aksi bir davranışa ise izin verilmiyordu. 1565 yılında Van şehri ve çevre köylerdeki bazı Ermenilerin devletin izni ve onayı olmadan

kendi başlarına *melik* ve *kethüda* tayin etmeleri ve kanunsuz davranışlar içerisine girmeleri, haklarında tahkikat açılmasına ve 16 kişinin hapsedilmeleri gibi istenilmeyen bir sonucun doğmasına sebep olmuştur (BOA, MD 6, 513/1120).

1616 yılında Van şehri Ermenileri tarafından melik olarak seçilen Kulican adlı kişi Van Eyaleti valisinin kendisinden borçlanarak alış-veriş yaptığı itibarlı bir tüccardı (BOA, MD 81, s. 88, 93). 1577-1578 yıllarında Erçek Nahiyesine bağlı Kirdevan köyünde Lale, Vatsan Nahiyesine bağlı Kirevanis köyünde Yohanna, Engil köyünde Ohan ve Abayan köyünde Kirkor adlı kişiler köy kethüdası olarak görev yapıyorlardı (TKGMA, *Kuyud-ı Kadime* 202, vr. 1-27).

Van, Bitlis ve Adilcevaz sancaklarında *resm-i ispençe-i gebrân* adı altında gayr-i müslimlerden nefer başına genellikle 25'er akçe alındığı tespit edilmektedir (Kılıç, 1997, s. 295-296; Kılıç, 1999, s. 214-215; Altunay, 1994, s. 82).

Cizye ve *harac* gayr-i müslim halk içinde belli birtakım şartları taşıyan kimselerden kişi başına alınan vergidir. Bu vergi türüne halk arasında *harac* denildiği ve resmi vesikalarda da zaman zaman bu isimle zikredildiğine rastlanmaktadır (Ercan, 1991, s. 371). Van Gölü çevresindeki Ermenilerden alınan cizye vergisinin miktarı çeşitli zamanlarda farklılık göstermiştir. Özellikle Safevi baskısının yoğun olarak yaşandığı yıllarda, cizye vergisinin azaltılarak alındığına rastlanmaktadır. Van Sancağında gayr-i müslimlerden alınan cizyenin miktarı 1571 yılında 118 (TKGMA, *Kuyud-ı Kadime* 202, vr. 32/a), 1608-1609 yıllarında 112 akçe (BOA, MAD 16366, s. 110; BOA, MAD 4659, s. 9) civarındadır. 1611 Nisanından sonraki 2-3 yıl için bu miktar 100 akçeye düşürülmüştür (BOA, MAD 3260, s. 99).

Ermenilerin vergilerini öderken haksızlığa uğramaması konusunda devletin titiz davrandığı ve bu konudaki her türlü şikâyeti dikkatle araştırıp, hiçbir şekilde huzursuz edilmemeleri hususunda çeşitli tedbirler aldığı görülmektedir (BOA, MD 27, 250/579; MD 29, 218/501; MD 31, 174/392). 1610 yılında Van şehrindeki Ermenilerden kalede muhafaza hizmetinde olan askerlere 1000 kile un, arpa ve zahire vermeleri istenmiştir. Ermeniler 1000 kile unu vermişler ancak arpa ve zahire vermeye kudretlerinin yetmediğini bildirmişlerdir. Bundan böyle kendilerinden serhat gazileri için un ve zahire istenmemesini talep etmişler ve bu talepleri merkezce kabul görmüştür. Van beylerbeyi ve kadısından Ermenilerin bu sebeple asla rencide edilmemeleri ve daima himaye edilmeleri de tenbih edilmişti. (BOA, MD 79, 412/1030).

Ermeniler 1615-1616 yıllarında kendilerinden haksız vergi toplandığı gerekçesiyle merkeze şikâyetle bulunmuşlardı. Bu şikâyetler eski Van beylerbeylerinden olup emekli olan Hacı Mustafa Paşa ve Van Kadısı vasıtasıyla araştırılmıştır. Gerekli soruşturma yapıldıktan sonra Mehmed Paşa görevden alınmıştır (BOA, *MD 81*, 43-45, 143-144).

1636 Ağustos'unda Van Kalesinin tamire muhtaç olan yerlerinin tamir edilmesi, etrafındaki hendeklerin genişletilmesi ve kalenin iki köşesinden göle kadar kanal açılıp hendeklerin su ile doldurulması içinde Van Eyaletinde olan Müslim-gayri Müslim halk el birliği ile çalışmışlardı (BOA, *MD 86*, s. 26).

Kale içinde oturan Ermeniler, haraclarına karşılık olarak kalenin burçlarına yağın karların süpürülmesi işini yüklenmişlerdir. Bu iş için her mahalleden birkaç süpürücü tayin edilmiştir. 1565 yılında bu hizmeti görmemek hususunda bir şekilde merkezden izin almışlarsa da bu karardan vazgeçilerek kale burçlarının süpürülmesi işine Ermenilerin devam etmesi kararlaştırılmıştır (BOA, *MD 6*, 464/1003, 475/1029).

Türk ve Ermenilerin bazen ortak olarak kanunsuz bazı davranışlar sergilediklerine de rastlanmaktadır. 1565 yılında 20 kişilik bir Ermeni gurup birkaç Müslümanla birlikte eşkıyalık hareketlerinde bulunmuşlardır. Bunlar öşür ve daha birçok vergiyi kaldırdık diyerek ahaliyi yoldan çıkarma yoluna girmişler ve kendilerine tabi olmayanları mahkeme ederek şehir içinde uygunsuz davranışlar sergilemişlerdir (BOA, *MD 6*, 331/698, 513/1120; *MD 5*, 123/286).

Sonuç

Van Gölü çevresindeki Türkler ve Ermeniler birlikte yaşamayı; ortak savunma, ortak tavır belirleme, ortak üretme, ortak tüketme veya ortak menfaat üzerine bina etmişlerdir. Bu anlayış sebebiyle, Van Gölü çevresinde yaşayan Ermeni halkın 16-17. yüzyıllarda gerek devlet gerekse Türk-Müslüman nüfus ile yaşadığı hiçbir problem yoktur. İbadetlerini kendi dinî müesseselerinde hiçbir baskı altında kalmadan rahatça yapıyor, kiliselerini tamir edebiliyor, ihtiyaç varsa yeni kiliseler bina edebiliyorlardı. Türk-Müslüman halkın Ermeniler ile birlikte yaşama konusunda olumsuz bir tavır yoktu. Adilcevaz'daki Kilise Mahallesi'nde Cihanşah Mescidine, Van'daki Ulu Cami Mahallesi'nde kiliseye rastlamak mümkündü. Van şehrindeki Kızıl Cami'ye ibadete giden halk, Ermeni evlerinin arasından, İskele Kapısı Mahallesi'ndeki Ermeniler ise birkaç Müslüman mahallesinden geçerek Çifte Kiliseye varabiliyorlardı.

Aynı mevkideki mezarlıklara defnediliyorlardı. Türk-Müslüman halk Van Gölü'nde ancak bir Ermeninin teknesi ile seyahat edebiliyordu. Bend-i Mahilerde yakalanan balıklar tuzlanmış bir şekilde Ermeni bir tüccarın Van pazarındaki tezgâhına geliyor, buradan satın alınarak sofraları süsleyebiliyordu. Türkler; pabucunu, kilimini, kumaşını ve mutfak eşyasını Ermeni tüccarlardan alıyordu. Şıyrek Ermeni bağlarının üzümlünden yapılan şırayı afiyetle içiyor, Ermeni bir mimarın yaptığı köprüden geçiyor, bina ettiği bir kalede yaşıyor, Ermeni Gümrük Emini ile muhatap oluyordu. Van Kalesi'ndeki denizci azebler, martolos Ermenilerle birlikte Van Gölü'nde devriye geziyordu. Çan sesinden Türk-Müslüman, ezan sesinden Ermeni rahatsız olmuyordu.

Ortak yaşama ve savunma şuuru ile kalesini, surunu, kalesinin etrafındaki hendeğini birlikte yapıyor veya onarıyorlardı. Daha da ilerisi eşkıyalığı ve yankesiciliği bile birlikte yapıyorlardı. Her iki toplum içlerinden seçtikleri kişiler vasıtasıyla haklarını savunuyorlardı. Mahkemede eşit şartlarda yargılanıyor, şahitlik yapabiliyor, suçlu ise aynı hapishanede birlikte yatıyor, aynı yere sürgün ediliyor, aynı suçtan aynı cezaya çarptırılıyorlardı. Türk-Müslüman halk Ermeni halkın servet sahibi olmasından rahatsızlık duymuyordu. Ermenilerin devletten talep ettiği vergi indirimleri veya çeşitli muafiyetler kabul ediliyordu.

Ermenilerin başkaldırısı; tarihi bir hesaplaşmanın, ezilmişliğin, hor görülüşlüğü, hoşgörüsüzlüğün, fakir bırakılmışlığın, haksızlığın, hukuksuzluğun, adaletsizliğin, zulmün, baskının sonucu değildir. Osmanlı Devleti'ne isyan etmelerini gerektirecek bir olayla ilgili olarak en azından Van Gölü çevresi için 16-17. yüzyıllara yapacakları atıf yoktur.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

a- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

aa- Tapu-Tahrir Defterleri (TD)

No: 730

ab- Mühimme Defterleri (MD)

No: 2, 5, 6, 27, 29, 31, 32, 62, 79, 81, 86

ac- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 3260, 3443, 4822, 6440, 7425, 16366

ad- Ruznamçe Defterleri (RD)

No: 85, 206, 501

ae- Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi (D. BŞM)

No: 167

af- Bab-ı Asaflı Kalemleri Kataloğu Divan-ı Hümayun Kalemi (A. DVN)

Dosya No: 4, vesika no: 13

b- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

E. 9487 (Van şehri resmi)

c- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Anadolu Sadis No: 592.

d- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)

Kuyud-ı Kadime No: 202, 343

2- Klasik ve Araştırma-İnceleme Eserler

Altunay, Emine; *1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Samsun, Şubat 1994.

Andreasyan, Hrand D. "Aktamar Kilisesi", *İ.Ü.E.F.T.D.*, c. XVI, S. 21, İstanbul 1961

Bachman, Walter; *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig 1913

Çelik, Hüseyin; "1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, MEB, yıl 4, S. 38, Ankara Nisan 2003

Ercan, Yavuz; "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C. LV, S. 213, Ankara 1991

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat no: 305, 1719-1720 (H. 1132 tarihli istinsah).

Göyünç, Nejat; "Van", *İslâm Ansiklopedisi XIII*, MEB, İstanbul 1986

Kevorkian Raymond H.-Paul B. Paboudjian; *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Fransızcadan Çeviren: Mayda Saris)Aras Yayıncılık, İstanbul 2012

Kılıç, Orhan; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No: 6, Ankara 1997

_____; *XVI.Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999.

Lynch, H.F.B.; *Armenia Travels and Studies II*, London, New York and Bombay 1901

Ögel, Bahaeddin-Hakkı Dursun Yıldız, Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdulhalük Çay, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986

Runciman, Steven; *Haçlı Seferleri Tarihi I*, (Çeviren: Fikret Işıltan), Ankara 1989

Sevim, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988

Sevim, Ali; *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 1983

Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1928

Süslü, Azmi; *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü- Yayın No: 5, Ankara 1990

Süslü, Azmi-Fahrettin Kırzioğlu-Refet Yinanç-Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın No: 2, Ankara 1995

Tavernier, Jean-Baptiste; *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et Aus Indes I*, Paris 1682

Turan, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980

Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987

Yıldız, Hakkı Dursun; *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980